
*А.К. Баханов,
аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ІНОКЕНТІЯ БОРИСОВА В ОЦІНКАХ ДОСЛІДНИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Наприкінці ХХ ст. разом із крахом комуністичної ідеології розпочався складний період відновлення релігійної самосвідомості українського суспільства. Проголошення демократичних свобод і дотримання принципу свободи совісті на практиці сприяли стрімкому розвитку і поширенню на теренах України великої кількості релігійних течій, конфесій і вчень. Проте, такі виключно позитивні, на перший погляд, зміни виявилися дезорієнтуючими для багатьох людей, що виховувалися в атеїстичному середовищі. Перерваність духовної традиції, атрофування релігійної культури призвели до надзвичайної популярності неохристиянських течій, які, запозичаючи лише символіку, у більшості випадків мали досить сумнівне відношення до християнського вчення. Ситуація ускладнювалась ще й економічними негараздами, політичною нестабільністю і внутрішніми конфліктами в середині найчисельнішої конфесії – православ'я. Це у той час, коли протягом багатьох століть православна церква була запорукою збереження автентичності українського народу і вагомим державотворчим чинником.

На початку ХХІ ст. українське суспільство зіткнулося з необхідністю відродження традиційної духовної культури. Певним кроком на шляху до розв'язання цієї проблеми можна вважати запровадження в загальноосвітніх навчальних закладах курсу “Основи християнської культури”, проте реалізація за рахунок варіативної складової і відсутність достатньої кількості кваліфікованих вчителів з цієї дисципліни може не лише спричинити її неефективність, а й сприяти поширенню нетолерантності та наростанню напруження у суспільстві. Специфічність ситуації в Україні не дає можливості використання певної запозиченої ззовні моделі розв'язання аналогічних питань. Таким чином, постає нагальна потреба звернення до вітчизняного досвіду, його вивчення, систематизації і створення на основі цього дієвих програм, які сприятимуть духовному відродженню народу України і розбудові громадянського суспільства.

З огляду на це, доцільним є вивчення спадщини педагогів, проповідників, філософів, богословів і суспільних діячів минулого. Серед багатьох видатних імен особливої уваги заслуговує постать архієпископа Інокентія (Борисова) (1800–1857). Неперевершений проповідник, талановитий викладач, розробник нових богословських дисциплін, ректор Київської Духовної академії, визначний церковний діяч, архієпископ херсонський і таврійський. Маючи звання Присутнього у Святішому Синоді, він мав великий вплив на устрій церковного життя і церковних справ Російської Імперії; до його думки прислухалося чимало видатних людей того часу. За свою просвітницьку діяльність архієпископ Інокентій був канонізований православною церквою 13 грудня 1997 р.

Аналізуючи погляди, праці і вчинки окремих діячів минулого, сучасний дослідник постійно стикається з різними нюансами. Так, постає проблема аналізу й оцінювання діяльності людей, яких сучасна церква вважає святими. Таким чином, досить ускладненим стає висловлення критичних суджень, що пов'язано, насамперед, із неможливістю ігнорування авторитету церкви. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговують праці, написані до канонізації конкретної персоналії. Саме тому для аналізу ми обрали твори, написані у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст., а саме: дослідження М.Барсова “До біографії Інокентія, архієпископа херсонського і таврійського” і “Кілька слів про архієпископа Інокентія Борисова, з приводу нових матеріалів для його біографії”, які публікувалися на сторінках журналу “Християнське читання” протягом 1883–1884 років;

“Біографічна записка про преосвященного Інокентія” єпископа Макарія Булгакова, надрукована у збірці “Вінок на могилу високопреосвященного Інокентія, архієпископа таврійського” 1867 р.; “Історична записка про стан академії в минуле п’ятдесятиріччя” І.Малишевського, надрукована у збірці “П’ятдесятирічний ювілей Київської духовної академії” 1869 р.; праці “Нарис розвитку руської філософії” дослідника Густава Шпета і “Шляхи руського богослов’я” протоієрея Георгія Флоровського.

Насамперед відзначимо, що в проаналізованій літературі підкреслюється масштабність діяльності архієпископа Інокентія як богослова і релігійного діяча, водночас, висвітлюються різні, часом діаметрально протилежні точки зору щодо нього як науковця та його внеску в розвиток вітчизняної богословської та філософських наук. М.Барсов, І.Малишевський і Г.Шпет характеризують Інокентія як визначного вченого, енциклопедиста, наукові інтереси якого не обмежувались лише богословськими дисциплінами, але його ерудованість у філософії, історії та багатьох інших світських науках можна вважати “вчено-спеціальними знаннями” [2, 512]. Так, М.Барсов називав його *doctor universalis* і наголошував на тому, що не було такої науки, з якої Інокентій не був би компетентним суддею і керівником [2, 494]. Дослідник підкреслював і поєднання вроджених ораторських здібностей із загальнонародською науковою і художньою освітою [3, 631]. І.Малишевський звертає увагу на різноманітність знань і широту поглядів Інокентія та відзначає його “дар ініціативи, чутливої до запитів сучасної науки та життя” [5, 94]. Г.Шпет, підкреслюючи прогресивність поглядів богослова, зауважував, що інтерес Інокентія до сучасної філософії збігався з настроями часу [7, 416].

М.Булгаков і Г.Флоровський (з посиланням на М.Булгакова) також відзначали достатню обізнаність Інокентія (Борисова) у різних галузях знань, зокрема у філософській, проте наголошували на тому, що спадок Інокентія має виключно художньо-літературну, а не наукову цінність. Особливо вони піддавали критиці погляди богослова. На думку М.Булгакова, Інокентій “міг бути яскравим оповідачем-живописцем, зовсім не нижчим за Карамзіна, але не мав духа історичної критики і загалом усіх тих якостей, які вимагаються від сучасного історика”, він “не тільки відмінний знавець, а й геніальний художник вітчизняного слова”, “не здійснив і не міг здійснити епохи в науці, яку викладав”, “богослов із світлим, надзвичайно гнучким, піднесеним розумом, богослов-мислитель”, в лекціях якого не видно “християнського глибокомислення і богословської вченості” [4]. Г.Флоровський зауважував, що історичні дослідження Інокентія слабкі, що він мав розум гострий і сприйнятливий, але не творчий, “дослідником ніколи не був” [6, 197–199].

Філософсько-релігійні погляди Інокентія формувалися під впливом популярних у ті часи богословських течій. Більшість дослідників (окрім Г.Шпета і І.Малишевського) відзначають вплив на нього ідей французького проповідника Массильйона. Проте ґрунтовно доводять це лише М.Барсов і Г.Флоровський. М.Барсов відзначав прогресивність ідей і течій, які впливали на погляди Інокентія, та вважав, що архієпископ перебував під впливом богословської літератури ортодоксального протестантизму, яка вводила у богослов’я новий елемент, апологетичний, більш науковий, який був відсутнім у старому католицькому вченні [1, 188]. Окремо зауважимо, що на той час православне богослов’я перебувало під значним впливом католицького богослов’я і мало чимало схоластичних елементів. У “Історичній записці...” І.Малишевського відсутні безпосередні відомості про формування поглядів Інокентія, проте міститься інформація про деякі навчальні курси та викладачів, а саме – про історію філософії, яку викладав І.Скворцов, і церковну словесність, котру викладав А.Пушнов. Зокрема, курс історії філософії “обіймав східну, грецьку, середньовічну, нову від Бекона, Декарта та Ляйбніца, і новітню від Канта до Шеллінга” [5, 86]. Також слід звернути увагу на те, що під керівництвом І.Скворцова студенти академії вивчали філософські вчення не у старих схоластичних викладах, а за першоджерелами [5, 86].

Г.Флоровський, критично ставлячись до богословських лекцій Інокентія, мав сумніви щодо самостійності його поглядів: “Догматику він читав, пристосовуючи до системи М.Добмайера, як і архімандрит Мойсей, у якого сам слухав богослов’я, – ця система в ті роки була прийнята в католицьких школах в Австрії. Вона дуже притаманна цій “перехідній” епосі – від Просвітництва до Романтики, від Лессінга, Гердера і Канта до Шеллінга чи навіть Баадера” [4].

Усі дослідники кінця ХІХ – початку ХХ ст. схильні відносити філософсько-релігійні погляди Інокентія до західного напрямку російської богословської думки. Г.Флоровський наполягав на тому, що Інокентій був представником німецького напрямку в російській богословській думці, автором більш романізуючого Катехізісу. У творах М.Барсова та І.Малишевського архімандрит Інокентій постає новатором, який прагнув надати православному богослов’ю більш самостійний вигляд, звільнити його від напівкатолицьких латинських компендіумів, повернути до першоджерел (Святого Писання та творів святих отців), не без допомоги творів протестантів.

В умовах, коли потрібно було діяти дуже обережно, щоб не скомпрометувати православну духовну школу, архімандрит впроваджував принцип науковості в богослов’я [3, 648]. І.Малишевський, ведучи мову про новаторство Інокентія у сфері викладання богословських дисциплін, відзначає “новий напрям” безпосередньо в його богословських лекціях – запровадженні окремого курсу “основного богослов’я”, та в організації викладання в академії взагалі – введення нових навчальних курсів і відкриття відповідних кафедр: порівняльного богослов’я та еклезиастики [5, 95–96]. Водночас, М.Булгаков і Г.Шпет розглядали погляди Інокентія виключно в контексті викладацької діяльності і зазначали, що вони мають серйозне філософське підґрунтя. Проте, в оцінці їх наукової цінності погляди дослідників розходилися: Г.Шпет зауважував, що богословські лекції Інокентія просякнуті серйозним філософським тоном, а М.Булгаков не вбачав у лекціях Інокентія ні самостійних поглядів, ні багатства позитивних відомостей [4].

По-різному оцінювався внесок архімандрита Інокентія і в розвиток православного богослов’я. Г.Шпет наголошує на збагаченні філософських основ, створених Київською духовною академією. Він згадує, що за ініціативою саме ректора академії архімандрита Інокентія з 1831 р. було запроваджено викладання філософських дисциплін російською мовою замість латинської; професори стали складати власні курси, в яких самостійно шукали відповіді на кардинальне питання теїстичної філософії щодо співвідношення віри і знання [7, 406].

М.Барсов характеризував Інокентія Борисова як “першокласного російського богослова, який вирізнявся самобутністю у постановці наукових богословських питань” [2, 495]; високо оцінював його внесок у розвиток православного богослов’я: вироблення ним нових методів, “менш схоластичних за викладом, більш життєвих за завданнями і напрямками” [1, 189]. Він відзначав впровадження ним принципів науковості в богослов’ї; підкреслював значення запровадження архімандритом нових богословських наук – основного, порівняльного і практичного богослов’я. Особливу увагу М.Барсов приділяє науковому методу Інокентія, особливість якого полягала в намаганні виведення християнського вчення із середньовічних абстрактно-схоластичних форм і спробі поставити його поряд із сучасними напрямками наукової думки і суспільної свідомості. Він вважав, що Борисов ґрунтував свої ідеї на першоджерелах християнського вчення, послуговувався при цьому виключно науковими прийомами історико-критичного методу настільки, наскільки він гармоніював із теологічним принципом [2, 493–495]. Підсумовуючи, М.Барсов наголошує, що вчення Інокентія було цілком спрямовано на користь церкви і на розумну наукову інтерпретацію православного віровчення.

І.Малишевський, характеризуючи Інокентія як богослова, визначає специфічні риси його богословського методу. По-перше, прагнення до “розумного і цілісного сприйняття одкровенної істини, що виражалось не лише у широті і світлості його богословського споглядання, а й у певному, властивому йому, сердечному осягненні одкровенної істини в

її небесній чистоті і благодатній силі” [5, 96]. По-друге, – історичне вивчення догматів у церковному переданні [5, 97].

Цілком іншу оцінку філософсько-релігійним поглядам Інокентія надає М.Булгаков. На його думку, архімандрит “не здійснив і не міг здійснити епохи в науці, яку викладав, він не просунув її вперед, він навіть зовсім її не обробляв”, “оскільки, не наука, а мистецтво людського слова – ось у чому полягало його істинне покликання” [4]. Водночас, певною заслугою богослова він вважає працю зі складання “Догматичного збірника”, метою якої було, зокрема, надання духовним училищам посібника для викладання патристики – на той час ще нової науки для російського православного богослов’я [4].

З цією оцінкою загалом погоджується Г.Флоровський. У своїй праці він наводить цитату М.Булгакова про неспроможність Інокентія просунути богословську науку [4]. На його думку, “Інокентій передусім був ерудитом і оратором” [6, 199]. Проте, автор згадує про написання катехізису, який у 40-х роках ХІХ ст. міг скласти конкуренцію Філаретівському катехізису, та про багаторічну працю з підготовки до видання “догматичного збірника” “Пам’ятник віри православної”. Але цю працю не було завершено і, як зауважує Г.Флоровський, “до живої ідеї Передання... Інокентій так і не піднявся” [6, 199].

Дискусійним у філософсько-релігійній літературі ХІХ та початку ХХ ст. стало питання рівня і глибини зацікавленості Інокентія філософією та характеру його філософських поглядів.

За Г.Флоровським, Інокентій понад усе цікавився філософією, проте цікавився лише емоційно. Аналізуючи видатну працю Інокентія “Останні дні земного життя Ісуса Христа” дослідник стверджує, що “Інокентій не виходить тут за межі риторичного і сентиментального гуманізму... у справжній глибини духовного життя Інокентій ніколи не занурюється” [6, 197]. На думку Г.Флоровського, поглядам Інокентія був властивий певний еклектизм: “У його світогляді чимало елементів ще від епохи Просвітництва, але він дуже цікавиться Олександрівським містицизмом, – у своїх лекціях він багато говорить про пієтичну традицію... Відтіняє Інокентій і космічні мотиви у богослов’ї, – “вся природа є портрет Всевишнього, досконалий і повний”, – у цьому відчувається відлуння містичної натурфілософії” [6, 197–198].

Оцінка поглядів Інокентія Г.Флоровським багато в чому схожа з висловлюваннями М.Булгакова, на судження якого філософ посилається. Він вважав Борисова видатним ієрархом церкви, визначним педагогом-керівником, талановитим церковним оратором-проповідником. Але його друковані проповіді “не всі можуть витримати сувору критику”. У лекціях і проповідях Інокентія автор вбачає літературну і повчальну цінність – вони пробуджували інтерес слухачів, зокрема до наук, проте були позбавлені необхідного обсягу “позитивних відомостей”. Таким чином, М.Булгаков не розглядає філософію як окрему значну сферу діяльності Інокентія [4].

Іншу, діаметрально протилежну точку зору висловлюють М.Барсов і Г.Шпет, наголошуючи на високому рівні філософських знань і зрілості поглядів Борисова. Так, Г.Шпет стверджує, що лекції Інокентія “пройняті серйозним філософським тоном і виявляють його вельми широке і розуміюче знайомство з філософією, включаючи і сучасні йому вчення”, зокрема, “відмінні судження про Канта, Фіхте, Шеллінга і Бьома” [7, 415]. Однак дослідник відзначає певну незрозумілість окремих моментів у працях Борисова, називаючи їх “звукосполучення, сенс яких важкозрозумілий” [7, 416]. Намагаючись визначити, які філософські течії вплинули на формування поглядів Інокентія, Г.Шпет зауважує про певну подібність міркувань Інокентія до поглядів Ешенмайера щодо розділення здібностей. Проте цей аспект автор вважає надто загальним і таким, що дає можливість робити й інші зіставлення. Докладніше проблему філософського впливу на Інокентія Г.Шпет не розглядає, наголошуючи на тому, що “філософські вчення, що відбилися на ньому, чекають на свого дослідника” [7, 416–417].

М.Барсов, згадуючи про філософські праці Інокентія, не надає ґрунтовного аналізу витокам його поглядів, але відзначає, що власні його твори з філософії, вельми малочисельні, високо цінувалися сучасними йому російськими представниками філософії: Кіреєвським, Карповим, Голубинським, Скворцовим [2, 504]. Провідною ідеєю вчено-богословської діяльності Борисова дослідник вважав впровадження принципу науковості в богослов'я, що було зумовлено впевненістю Інокентія в можливості гармонії та солідарності віри і знання, релігії і науки: “Думка, що керувала Інокентієм,.. була та, що релігія, якої він був покликаним та обраним представником, цілком сумісна з наукою, може і повинна бути солідарною з нею у прагненні до однієї спільної мети – спрямування людства до його найвищого духовного призначення. У своїх богословських працях він робить все те застосування з науки в її широкому сенсі та повному обсязі, якого тільки можна зажадати від богослова. Знання філософії та природознавства, яке він виявляє в цих своїх працях, не яке-небудь елементарне, але в повному сенсі вчено-спеціальне” [2, 511–512].

Таким чином, можна зробити висновки, що:

– дослідники другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. приділяли недостатньо уваги аналізу релігійно-філософських поглядів архієпископа Інокентія (Борисова), як наслідок це питання лишається мало вивченим і сьогодні;

– в оцінці релігійно-філософських поглядів Інокентія сформувалися два напрями: заперечення вагомості релігійно-філософського доробку при визначенні велетенської просвітницької та церковно-реформаційної діяльності (М.Булгаков, Г.Флоровський), визначення новаторської спрямованості його поглядів (М.Барсов, Г.Шпет, І.Малишевський);

– новизна релігійно-філософських поглядів Інокентія полягає у впровадженні принципу науковості у богослов'ї, запровадження нових наук: основного, порівняльного і практичного богослов'я (М.Барсов, І.Малишевський);

– за своїми релігійно-філософськими поглядами Інокентій (Борисов) належить до західного (німецького) напрямку російської богословської думки (Г.Флоровський);

– погляди архієпископа Інокентія сформувались під впливом французького проповідника Массильйона (М.Барсов, М.Булгаков, Г.Флоровський), Ешенмайєра (Г.Шпет) та окремих ідей Канта, Фіхте, Шеллінга (Г.Шпет);

– релігійно-філософські погляди М.Борисова мали вплив на російську філософію середини ХІХ ст. і високо оцінені Кіреєвським, Карповим, Голубинським, Скворцовим.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Барсов Н.* К биографии Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического // Христианское чтение. – 1884. – № 1–2.
2. *Барсов Н.* Несколько слов об архиепископе Иннокентии Борисове, по поводу новых материалов для его биографии // Христианское чтение. – 1884. – №3–4.
3. *Барсов Н.* К биографии Иннокентия, архиепископа херсонского и таврического // Христианское чтение. – 1883. – № 9–10.
4. *Булгаков М.* Биографическая записка о Преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом ординарного академика, преосвященного Макария, епископа Тамбовского и Шацкого // *Погодин М.* Венок на могилу Высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Таврического.– М., 1867.
5. *Мальшевский И.* Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие // Пятидесятилетний юбилей Киевской духовной академии. – К., 1869.
6. *Флоровський Г.* Пути русского богословия. – К., 1991.
7. *Шпет Г.Г.* Очерки истории русской философии // *Введенский А.И., Лосев А.Ф., Радлов Э.Л., Шпет Г.Г.* Очерки истории русской философии. – Свердловск, 1991.

